

Takács Lili:

A LÍBIAI BIZTONSÁGI SZEKTOR FEJLŐDÉSI SAJÁTOSSÁGAI

DOI: [10.35926/HSZ.2020.3.5](https://doi.org/10.35926/HSZ.2020.3.5)

ÖSSZEFOGLALÓ: Líbia geopolitikai helyzete, valamint az országot jellemző instabilitás új típusú biztonsági kihívásokat állít az Európai Unió – és ezen keresztül Magyarország – elé, elsősorban a migráció, az energiabiztonság és a terrorizmus területén. A líbiai helyzet stabilizálása alapvető fontosságú lenne az EU déli irányú biztonságának növelése érdekében. Ennek ellenére komolyabb eredményeket sem politikai, sem biztonsági téren nem sikerült elérni.

KULCSSZAVAK: Líbia, biztonsági szektor, Max Weber, kétszintű biztonsági rendszer, központi hatalom

BEVEZETÉS

A szétesés szélén egyensúlyozó Líbiában a Kadhafi-rezsim bukásával biztonsági vákuum alakult ki, ami termékeny talajt biztosított az illegális migráció, a szervezett bűnözés (például a fegyver- és emberkereskedelem) és az iszlamista terrorizmus elterjedésének, csupán néhány száz kilométerre Európa partjaitól. A terrorizmust és az illegális migrációt a NATO és az Európai Unió is biztonsági problémaként kezeli, ezért a 2014 után induló migrációs hullámok és az ún. Iszlám Állam terjeszkedése miatt a líbiai stabilizáció is egyre több nemzetközi szereplő számára vált fontossá. Ennek ellenére komolyabb eredményeket sem politikai, sem biztonsági téren nem sikerült elérni.

Az országban nincs olyan központi hatalom, amely az egész államterület felett gyakorolni tudná a főhatalmat. Több parlament és kormány működik párhuzamosan, kevés a nemzeti szintű szereplő, a politikai szereplők döntő többsége csak helyi szinten releváns. Bár közülük néhányan a nemzeti szintű politikai életre is hatást tudnak gyakorolni, ők elsődlegesen saját régiójuk vagy – jellemzőbben – saját városuk érdekeit képviselik. E szereplők nagy része törzsi háttérrel és szövetségeseikkel is rendelkezik. Tény, hogy a 2011-es NATO-beavatkozás után elmaradt az államépítés, ami jelentős szerepet játszik a széttöredezettségben. A politikai átmenet lezárulását a nem működő biztonsági szektor is akadályozza, ennek pedig mélyen gyökerező, belső, ún. „intézményi tapasztalati” okai is vannak, amit külső szereplők – például nemzetközi biztonsági szervezetek – csak nehezen tudnak megváltoztatni.

A tanulmány célja annak vizsgálata, hogy Líbia 1951-es létrejötte óta a központi hatalom milyen módon kezelte a haderőt mint a biztonsági szektor intézményét, valamint e tapasztalatok milyen hatással vannak a jelenlegi helyzetre. A vizsgált terület relevanciáját az adja, hogy 2017-ben a nemzetközileg elismert líbiai egységkormány a NATO segítségét kérte a védelmi minisztérium felállítására, a vezérkari főnök kiválasztására, valamint a civil kontroll alatt működő biztonsági szolgálatok kialakítása céljából. Bár eddig a konkrét, kézzelfogható

eredmények hiányoznak, a NATO-tagállamok állam- és kormányfői – legalábbis retorikai szinten – támogatják a Líbiának történő tanácsadást a biztonsági szektor intézményeinek újjáépítése terén,¹ ebben pedig az elmúlt mintegy hetven év intézményi tapasztalatai meghatározóak lehetnek. A biztonsági rendszer reformját akadályozó egyéb belső tényezők (pl. társadalmi, gazdasági, szociokulturális okok) mélyebb vizsgálatával ebben a tanulmányban nem foglalkozom.

Líbia

Forrás: Google maps. <https://www.google.com/maps/place/Libia>

ELMÉLETI HÁTTER

Az 1933-as *montevideói egyezmény* alapján az államiság feltétele az állandó terület, lakosság, kormány és a más jogalanyokkal való kapcsolatba lépés képessége.² Ebből Líbia esetében az utolsó két feltétel jelenleg nem teljesül egyértelműen: a központi kormány annyira gyenge, hogy részben sérül a más államokkal való kapcsolatba lépés feltétele is. Max Weber széles körben elfogadott értelmezése szerint egy entitás akkor tekinthető államnak, ha élni tud a legitim erőszak monopóliumával az állam által meghatározott rend kikényszerítése érde-

¹ Sivan Ghasem: Libya's Main Players and NATO's potential post-conflict role. NAOC, 03. 10. 2018. <http://natoassociation.ca/libyas-main-players-and-natos-potential-post-conflict-role/> (Letöltés időpontja: 2020. 01. 03.)

² Az 1933. december 26-án létrejött, az államok jogairól és kötelezettségeiről szóló montevideói egyezmény a nemzetközi szokásjog alapján rögzítette az államiság ismérveit. Recueil des Traités. Société des Nations (ENSZ Szerződések Tára), No. 3802, 3803. 19–80. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/Volume%20165/v165.pdf> (Letöltés időpontja: 2020. 01. 03.)

kében.³ Abban azonban nincs konszenzus, hogy ennek érdekében az államnak milyen típusú erők felett kell rendelkeznie. Elméletileg a központi hatalomnak a következők valamilyen kombinációja miatt van szüksége fegyveres erőkre: 1. a belső elégedetlenség kontrollálása, 2. az állam védelme a külső ellenséggel szemben, 3. a rezsim védelme egy esetleges puccsal szemben.⁴

Annak előreljlesztéséhez, hogy egy adott belső vagy külső konfliktus esetén a hadsereg milyen magatartást fog tanúsítani (lojalitás *versus* szembefordulás), meg kell vizsgálni azokat a történelmi folyamatokat, amelyek során az állam kialakította a biztonsági szektor intézményrendszerét és létrehozta a hadsereget, hiszen – elméletileg – azokat úgy alakították ki, hogy az államot fenyegető konkrét veszélyekre reagáljanak.⁵ Nyugat-Európában a modern, bürokratizált hadseregek elsődlegesen az államot érő külső fenyegetések kezelésére alkalmasak, belső felkelések, puccsok megelőzésére nem.⁶ Az ettől való félelem világszerte számos, főként autoriter rezsimit kényszerített arra, hogy a hadseregen belül egy csoportnak előnyöket biztosítson az esetleges belső ellenséggel szembeni feltétlen hűségért cserébe. Ezeknek az intézkedéseknek azonban hátrányai is lehetnek, hiszen a hűségért cserébe tett különböző engedmények akár odáig is vezethetnek, hogy a katonaság kezdi dominálni az államot. Mivel az anyagi ösztönzés gyakran nem garantálja megfelelően a katonaság hűségét a felkelések leverésére, a vezető etnikumához tartozó csoport tagjaiból alakítanak ki egy belső komponenst. Külső ellenséggel szemben ez a belső csoport nem bevethető, ezért a hagyományos fegyveres erőket is fenn kell tartani.⁷

Az így létrejövő kétszintű biztonsági rendszerek egyik szintjét tehát ezek a jól felszerelt egységek alkotják. Feladatuk a rezsim védelme a belső elégedetlenséggel szemben, ugyanakkor meg tudják akadályozni, hogy a rendszer másik komponensét képező, külső ellenséggel szembeni védelemre fenntartott katonaság puccs esetén elfoglalja a kulcsfontosságú intézményeket.

Egyes etnikai csoportok privilegizált helyzetbe kerülésével azonban más etnikai csoportok kirekesztetteké válnak, így az elégedetlenségből fakadó polgárháború esélye nő. A kétszintű biztonsági rendszerek sikeres forradalmak következtében sem tűnnek el azonnal, hiszen a forradalom utáni rend biztonsági berendezkedése is fragmentált, az irreguláris és reguláris harcosok integrálása nehéz, valamint fennáll annak az esélye, hogy a rezsim védelmére fenntartott belső csoport szembeszáll az új renddel. Mindezen tényezők növelik a forradalom utáni háborús helyzet kialakulásának esélyét, ahogy ez a 2014 óta folyó, második líbiai polgárháborúban is látható (volt).

Weberi értelemben jelenleg nincs főhatalom Líbiában. Számos nem állami fegyveres szervezet megkérdőjelezi a nemzetközileg elismert kormány legitimitását, önmagukban nem képesek a hatalom konszolidálására, és belsőleg megosztottak, ami még inkább nehezíti a politikai átmenetet, tovább decentralizálva a biztonsági szektort. Ezeket a problémákat jelzik a nemzetközi indikátorok is: 2011 óta a Fragile States Index alapján Líbia helyzete

³ Max Weber: Állam, Politika, Tudomány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970, 368–406.

⁴ Marc R. DeVore – Armin Stähli: Anarchy's anatomy: Two-tiered security systems and Libya's civil wars. *Journal of Strategic Studies*, 2018, 1–29. DOI: 10.1080/01402390.2018.1479256

⁵ Steven Cook: Ruling but Not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria and Turkey. John Hopkins University Press, Baltimore, 2007, 8.

⁶ Otto Hintze: Military Organization and the Organization of the State. In: Felix Gilbert (ed.): *The Historical Essays of Otto Hintze*. Oxford University Press, New York, 1975, 175.

⁷ DeVore–Stähli: i. m. 2.

jelentősen romlott, 2019-ben 178 országból a 28. helyen állt, így a „figyelmeztetés” (*warning*) és a „riasztás” (*alert*) kategóriák között helyezkedik el. A biztonsági szektor és annak reformja szempontjából jelentős „állami legitimáció” és „biztonsági apparátus” mutatókban is kifejezetten rosszul teljesít: mindkét érték meghaladja a 9-et (10 a maximum).⁸ A gyenge vagy bukott államiság fogalmának alkalmazása helyett számos kutató szerint Líbia esetében célszerűbb a „korlátozott államiságú területek” (*Areas of Limited Statehood*) kifejezést használni. Korlátozott államiságú területeknek azok az országrészek tekintendők, ahol a központi hatalom nem tudja a szabályok betartását kikényszeríteni, és/vagy a legitim erő monopóliumát nem tudja gyakorolni. Ezekben a helyeken állami és nem állami szereplők versenyeznek az erőforrásokért és a lakosság támogatásáért. A weberi értelemben vett államban az állami és nem állami szereplők közti kapcsolatok hierarchikusan szerveződnek: az állam képes arra, hogy egyoldalúan kikényszerítse a szabályokat és fenntartsa a rendet, hozzá képest a nem állami szereplők alárendelt viszonyban vannak. Ezzel szemben a korlátozott államiságú területeken azok a nem állami szereplők is kormányozni tudnak, akik helyben nagyobb kényszerítő erővel rendelkeznek, mint az állam, de gyakran egyik fél sem tudja a másikra kényszeríteni az akaratát. Ezekben a területeken általában az állam nem tűnik el teljesen, hanem a többi szereplő egyikévé válik.⁹ Afrikára ez különösen jellemző: a kontinensen az állam a legtöbb esetben kvázi-monopóliumot gyakorol a legitim erőszak felett, és ezt nem állami szereplőkkel, a közbenső elittel és helyi befolyásos személyekkel együttműködve, vagy velük párhuzamosan gyakorolja.¹⁰

A politikai intézmények jelentik azokat a „játékszabályokat”, amelyek meghatározzák a hatalom elosztását és irányítását, valamint a szociális interakciókat.¹¹ A működőképes politikai intézmények hiánya részben megmagyarázza a biztonsági intézményrendszer deficitjét is, azaz, hogy Líbiában a hatalom több biztonsági szereplő kezében oszlik meg.

A jelenlegi helyzet megértéséhez meg kell vizsgálni azokat a történelmi tapasztalatokat, amelyek meghatározták a biztonsági szektor és a biztonsági intézményrendszer fejlődésének irányát.

1951–1969: A MONARCHIA ÉVEI

Az ENSZ által mesterségesen létrehozott Líbiában sosem működtek erős politikai intézmények.¹² Ebben nagy szerepet játszik az ország történelme: a terület a 16. század elejétől az Oszmán Birodalom része volt, majd a 20. század elejétől az olasz gyarmatosítók irányították az akkori Líbiát. Bár a Földközi-tenger partvidékén sikerült működőképes intézményeket létrehozni, ezek hatásköre nem terjedt ki a mai Líbia teljes területére, a part menti sávtól távolabbi részeket a törzsi kapcsolatok uralma jellemezte. Az 1951-es függetlenedés előtt sohasem volt egyetlen központ irányítása alatt a terület, hiszen amikor az olasz gyarmato-

⁸ A Fragile States Index 178 országot összehasonlító globális listáján minél hátrébb van egy ország, annál stabilabb. Country Dashboard: Libya. Fragile States Index powered by The Fund for Peace. <https://fragilestatesindex.org/country-data/> (Letöltés időpontja: 2020. 01. 03.)

⁹ Thomas Risse: Governance Configurations in Areas of Limited Statehood. SFB Working Paper Series, 32, 2017. DOI: 10.17169/refubium-21959

¹⁰ Andrea Carboni – James Moody: Between the Cracks: Actor Fragmentation and Local Conflict Systems in the Libyan Civil War. *Small Wars & Insurgencies*, 2018, 29:3, 460. DOI: 10.1080/09592318.2018.1455318

¹¹ Jean-Louis Romanet Perroux: The Deep Roots of Libya's Security Fragmentation. *Middle Eastern Studies*, 2019, 55:2, 203. DOI: 10.1080/00263206.2018.1538970

¹² Perroux: i. m. 204.

sítók 1935-ben létrehozták Líbiát mint egységes politikai entitást, az csak Tripolitániára és Kirenaikára terjedt ki, Fezzánt később az ENSZ csatolta hozzá. Súlyosan rányomta a bélyegét az ország történelmi fejlődésére, hogy a többi észak-afrikai országtól eltérően Líbia nem egy gyarmatosítók ellen folytatott nemzeti küzdelem következtében nyerte el függetlenségét. Líbiának a weberi államfejlődési folyamatól eltérő módon való létrejötte az intézmények fejlődésére is hatást gyakorolt. A szabadságharc hiányában nem alakult ki az a nemzeti identitás és politikai mozgósító erő, amely elősegítette volna a politikai intézményrendszer belülről történő kialakulását, így az intézmények külföldi hatalmak irányításával, nemzeti konzultáció nélkül jöttek létre.¹³

1951-től 1969-ig az uralkodó, Idrisz király nem folytatott állam- és intézményépítést, az intézményeket egyfajta pártfogói és közvetítői rendszerként használta ahelyett, hogy működőképes állami bürokráciát alakított volna ki. Ennek következtében az állami intézmények egymással kezdtek versengeni, így hatékonyságban nem, csak méretükben nőttek.¹⁴ Az állam létrehozásakor kérdéses volt, hogy a több régió összecsatolásával megszületett országban hogyan lehet és kell az állami erőszak monopóliumát strukturálni. A kirenaikai háttérbázissal rendelkező uralkodó nem tartotta kivitelezhetőnek egy nemzeti hadsereg létrehozását, attól tartva, hogy a hadseregbe való szabad belépés miatt a legénységi és tiszti állomány jelentős része tripolitániaiakból állna, akik puccsot szervezhetnének ellene. Így kis létszámú, külföldi tisztekkel feltöltött reguláris hadsereget tartott fenn, miközben egy jól felfegyverzett, saját törzséből szervezett félkatonai szervezetre, a Kirenaikai Védelmi Erőre (*Cyrenaiacan Defence Force, CYDEF*) alapozta uralmát, amelynek fő feladata az uralkodó belső puccstól való megvédése volt.¹⁵

Az egyiptomi szabad tisztek 1952-es forradalma néhány hónappal Líbia függetlenedése után történt, ez megerősítette a királyban azt a félelmet, hogy az erős hadsereg meghatározó politikai szereplővé válhat.¹⁶ Bár az 1967-es arab–izraeli háborúban elszenvedett súlyos arab veszteségek arra kényszerítették Idriszt, hogy a közös arab ügyszó való hozzájárulásként fejlessze a hadsereget, ezzel párhuzamosan a CYDEF létszáma is nőtt, egyre több nehézfegyverzetet kapott, a rendszer kettőssége megmaradt.¹⁷

Líbia a függetlenedéskor a világ egyik legszegényebb országa volt, de 1956-ban felfedezték az olajmezőket, 1959-től pedig a kitermelés is megindult, ami lehetővé tette Líbia fejlődését. A hadseregnek ennek ellenére is csak a GDP 5%-át fordították, bár ekkor gyakorlatilag a hadsereg kialakítási fázisa zajlott. A hadseregnek nem voltak harckocsijai, tüzérsége, páncélozott járművei; létszáma 1960-ban 6400 fő volt, szemben a 14 ezer fős, nehézfegyverzettel felszerelt CYDEF-fel.¹⁸

Összességében már a királyság ideje alatt kialakult egy törzsi alapokon nyugvó, kétszintű biztonsági rendszer, amiben a törzsi megosztottság mellett a regionális megosztottság is szerephez jutott. A rezsim védelmére létrehozott komponens nem tudta ellátni a feladatát, 1969-ben nem akadályozta meg a sikeres puccsot. Civil-katonai kapcsolatokról ebben az

¹³ John Wright: *A History of Libya*. Hurst&Co., London, 2012, 169.

¹⁴ Lisa Anderson: *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya 1830–1980*. Princeton University Press, Princeton, 1986, 256–258.

¹⁵ Devor–Stähli: i. m. 8.

¹⁶ Florence Gaub: *Like father like son: Libyan civil-military relations before and after 2011*. *Mediterranean Politics*, 2017b, 24:2, 181–195. DOI: 10.1080/13629395.2017.1385166

¹⁷ DeVore–Stähli: i. m. 10.

¹⁸ Dirk Vandewalle: *Libya since Independence: Oil and State Building*. Princeton University Press, New Jersey, 1998.

időszakban nem beszélhetünk, hiszen a két szféra között nem volt rendszeres kapcsolattartás, nem működött politikai felügyelet, kontroll. A hadsereg egy elkülönült entitássá vált, amely pont az elkülönültsége és a főhatalomtól való átvitt értelemben vett távolsága miatt lett megfelelő struktúra a rezsimváltást elősegítő puccs megszervezésére.

Tekintettel arra, hogy a hadsereget az uralkodó elhanyagolta (ugyanis egy általa nem kívánt intézmény volt), a politika szerepe egyáltalán nem érvényesült a katonai szférában. A Kadhafi hatalomátvételéhez vezető puccsot sem maga a hadsereg szervezte, hiszen az mind intézményileg, mind identitásából fakadóan túl gyenge lett volna ehhez. Kadhafi és társai könnyedén saját céljaikra használták fel a hadsereget, amely így egy rezsimellenes puccs inkubátorává vált. Ezt maga Kadhafi is elismerte, amikor azt mondta: „nem azért mentünk a katonai akadémiára, mert hivatásos tisztek akartunk lenni, hanem hogy beszívárognak az intézménybe, és előkészítsük a forradalmat”.¹⁹ A puccs sikeréhez hozzájárult, hogy az évek során kezdett a CYDEF hatékonysága is hanyatlani, hiszen a bekerülésnél a törzsi/családi kötelékek fontosabbak lettek, mint a szakmai kompetenciák.²⁰

1969–2011: A KADHAFI-REZSIM IDEJE

Kadhafi hatalomra kerülése után a királyhoz hasonlóan egy szűk, az átlag állampolgár által nem igazán látható elit kezében koncentrált a hatalmat. A Kadhafi-rendszer 42 éve alatt működő állami és politikai intézmények csak látszatintézmények voltak, a tényleges döntéshozatal elvonták tőlük, így egy „*állam nélküli nemzet*”²¹ alakult ki, független biztonsági apparátus nélkül.

Az állam működéséhez hasonlóan a hadsereg kezelésének elméleti hátterét a Kadhafi Zöld könyvében foglaltak jelentették, ami gyakorlatilag az általa megvalósítani kívánt államforma, a „tömegek állama”, azaz a Dzsamáhirijja politikai ideológiáját foglalja össze. Kadhafi értelmezése szerint egy állam nélküli társadalmat kell létrehozni, amelyben az állampolgárok az állami intézmények beavatkozása nélkül tudják intézni saját ügyeiket, saját maguk felelnek gazdasági és politikai sorsukért is, így lényegében sem pártokra, sem választásokra, sem adózásra nincs szükség. E politikai ideológia alapján a biztonság garantálása is az állampolgárok feladata, az állami erőszak-monopólium intézménye igazságtalan és szükségtelen. A Zöld könyvben semmilyen utalás nincs a „hadsereg”, sőt, a „katonaság” fogalma is általában negatív konnotációval szerepel benne. A biztonság és védelem kifejezéseket pedig a törzs központi szerepe kapcsán használja, hiszen a Dzsamáhirijja értelmében a törzs jelenti a szociális biztonság természetes védőernyőjét, a törzs biztosítja tagjai számára a kollektív védelmet,²² így központi hadsereg nincs szükség.

A Kadhafi-rendszer konszolidációjával Líbia egyre inkább eltávolodott a weberi értelemben vett, személytelen bürokrácia által irányított „racionális államtól” – a weberi értelemben vett központi főhatalom azonban továbbra is létezett –, és ez a biztonsági szektorra nézve is hosszan tartó következményekkel járt. A királyság idejéhez hasonlóan egy kétszintű biztonsági

¹⁹ John Oakes: *Libya: The History of Gaddafi's Pariah State*. The History Press, Gloucestershire, 2014, 65.

²⁰ *The Fall of the Libyan Monarchy*. CIA. <https://www.cia.gov/library/readingroom/collection/fall-libyan-monarchy> (Letöltés időpontja: 2020. 01. 03.)

²¹ John Davis: *Libyan Politics: Tribe and Revolution: An Account of the Zuwaya and Their Government*. Comparative studies on Muslim societies. University of California Press, Berkeley, 1988, 31., 40–41.

²² Muammar al-Kaddáfi: *A Zöld könyv (Al-Kitāb al-ah̄ dar)*. Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamáhirijja Népi Irodája, Budapest, 1988, 77.

rendszer működött, ahol a valódi hatalom több, közvetlenül Kadhafihoz köthető, párhuzamos biztonsági apparátus kezében volt (pl. Forradalmi Őrség, Forradalmi Bizottságok, katonai titkosszolgálat), amelyek a hivatásos hadseregtől el voltak különítve.

A hadsereg fejlesztése szempontjából a Kadhafi-érát két korszakra oszthatjuk, azonban mindkét időszakot a biztonsági szektor intézményrendszerének, valamint a civil-katonai kapcsolatoknak a torz fejlődése jellemzi. Az 1980-as évek elejéig a hatalmas olajbevételekből költséges haderőfejlesztési programokba fogtak, a fegyveres erők létszáma mintegy 85 ezer főre emelkedett, a védelmi kiadások pedig elérték az állami költségvetés negyedét. A hadsereg fordított források növelése azt a látszatot keltette, hogy Líbiában a háborúra való felkészülés normális és kívánatos tevékenység, ezzel Kadhafi a fegyveres erők bizalmának elnyerése mellett saját társadalmi támogatottságát kívánta növelni.²³ A bőkezűség ellenére azonban Kadhafi sosem bízott teljesen a hadseregben – hiszen saját maga is a hadseregen belül szervezett puccsal jutott hatalomra –, így lemásolta a monarchia idején kialakított kétszintű biztonsági rendszert. A rezsím védelmét szolgáló Forradalmi Őrség és a Forradalmi Bizottságok tagjainál a törzsi kötelékek voltak meghatározók: Kadhafi saját törzsének tagjai, a gaddafák képezték a bázisát, azonban mivel ez a törzs túl kicsi volt ahhoz, hogy elegendő létszámú fegyverest ki tudjon állítani, a gaddafákkal hagyományosan – általában házassági kötelékeken keresztül – szoros kapcsolatokat ápoló törzsek is részt vettek a rezsím védelmében.²⁴

A biztonsági erők fejlesztése mellett Kadhafi folyamatosan törekedett a hagyományos feladatokat ellátó haderő intézményes szintű gyengítésére. A hadsereg ellensúlyaként létrehozta a 45 ezer főből álló „néphadsereget”, amelyet kubai és palesztin tanácsadók képeztek ki; a tisztek szolgálati helyét rendszeresen változtatta, nehogy szoros kapcsolatot tudjanak kialakítani a helyi vezetőkkel, a mindent átható katonai titkosszolgálat fő feladata volt a tisztikaron belüli bárminemű lázadás felfedése.²⁵

Az 1990-es években, Líbia nemzetközi rendszeren belüli elszigeteltsége idején, a gazdasági nehézségek következtében megmutatkozott a kiépített rendszer gyengesége. Több sikertelen katonai puccs, valamint egy elhúzódozó iszlamista felkelés tovább növelte Kadhafi hadsereg iránti bizalmatlanságát, így tovább erősítette a kétszintű rendszert: növelte a törzsi egységek létszámát, a reguláris hadsereg intézményének kiüresítését pedig felgyorsította.²⁶ Ez a folyamat 1995-ben érte el csúcspontját, amikor Kadhafi bejelentette a fegyveres erők feloszlását. Bár ez a gyakorlatban nem jelentette a hadsereg teljes megszüntetését, Kadhafi eltörölte a felsőbb parancsnoki struktúrákat, beleértve a vezérkart is, így a hivatalos fegyveres erőkből lényegében központi vezetés nélküli kis egységek lettek, amelyek nem gyakorlatozhattak éleslőszerrel, nem hordhattak magukkal lőfegyvereket, szolgálaton kívül a tisztek nem utazhattak szabadon. Mindennek következtében a fegyveres erők nemcsak strukturálisan üresedtek ki, hanem morálisan is. Ezzel párhuzamosan a rezsím védelmét szolgáló paramilitáris erők fejlesztése újabb lendületet kapott: a jelentős létszámnövelés

²³ Luca Raineri: Security and informality in Libya: Militarisation without military? Conflict, Security & Development, 2019, 19:6, 583–602., 586.

²⁴ Florence Gaub: The Libyan Armed Forces between Coup-proofing and Repression. Journal of Strategic Studies, 2013, 36/2, 221–244. DOI: 10.1080/01402390.2012.742010

²⁵ Dirk Vandewalle: A History of Modern Libya. Cambridge University Press, Cambridge, 2012, 145.

²⁶ Ennek keretében a Forradalmi Őrséggel lefegyvereztetett számos kirenaikai egységet, akiket aztán a saharai helyőrségekre „száműzött”. A hadsereg nehézfegyverzetének nagy részét szülővárosába, Szirtbe szállíttatta (ez a rezsím egyik fellegvára volt).

mellett (például a Forradalmi Őrség létszáma ekkor emelkedett 2000-ról 40 ezer főre) külföldi kontraktorokat is felfogadott.²⁷

Ebben az időszakban a civil-katonai kapcsolatok gyakorlatilag egyszemélyes irányítás alatt álltak. Kadhafi célja azonban nem egy ütőképés haderő kialakítása volt, hanem annak megakadályozása, hogy a hadsereg a riválisává váljon. A civil-katonai kapcsolatok a régió többi országától eltérő fejlődési pályát jártak be. Líbiában a civil komponens mindig erősebb volt a katonainál; amellett, hogy a civil hatalom pénzügyileg és politikailag is független volt a hadseregtől, egyúttal kiüresítették a hadsereg intézményét is, s ezzel gyakorlatilag jobban hozzájárultak az ország széttöredezéséhez, mint a hadsereg.²⁸ Mivel 42 éven keresztül a civil komponens nem működött együtt a katonai szférával, nem kezelte konstruktívan a kapcsolatrendszer, a fegyveres erők intézménye kiüresedett.

2011-ben egy évtizedek óta működő, kétszintű biztonsági rendszer jellemezte Líbiát, ahol a rezsim védelmét kisebb létszámú, jól felfegyverzett, törzsi alapokon szerveződő egységek látták el, az ország külső védelméért pedig egy nagy létszámú, gyenge lábakon álló hadsereg felelt. A biztonsági rendszer összes fegyveres szereplője jelentősen különbözött a hagyományos hadseregektől értékek, szervezeti fegyelem, kiképzés, fegyverzet és taktika tekintetében, hiszen a líbiai politikai berendezkedésből következően a biztonsági szektoron belül is fontosabbak voltak a törzsi és családi kapcsolatok, mint a patriotizmus és a katonai identitás. A törzsi, családi és egyéb szociális kapcsolatok alapján kialakult hierarchikus rendszer és szabályok erősebbek voltak, mint a katonai szabályok, így a szegmentáció felülírta a nemzeti egységet.

Bár a Kadhafi-rezsim idejét nem lehet összehasonlítani a monarchia idejével, a biztonsági szektor intézményeit a két időszakban meglehetősen hasonlóan kezelte mind Idrisz, mind Kadhafi: más-más törzsek privilegizálásával kétszintű biztonsági rendszert működtettek, ahol a hagyományos hadsereget intézményileg és morálisan is kiüresítették. Ezt a rendszert kívülről legitímálta a nyugati közösség azzal, hogy – elsősorban a hidegháború után – számos nyugati ország kötött biztonsági partnerségi megállapodásokat Kadhafi Líbiájával.

2011 UTÁN

A korábban ismertetett eltorzult működési mechanizmusok következtében a 2011-es tüntetésekre a hadsereg nem tudott egységes választ adni,²⁹ s a megfelelő belső kohézió hiányában 2011 nyarára létszáma a mintegy 51 ezer főről 10-20 ezerre csökkent le.³⁰

Kadhafi 2011. októberi (részleteiben nem tisztázott) likvidálását követően – a líbiai nemzeti identitás és a működőképes központi intézményrendszer hiányában – a túltengő és rosszul irányított állami intézmények gyakorlatilag összeomlottak. Nem jöttek létre olyan intézmények, amelyek átvették volna a helyüket, hiszen ehhez sem a szakmai készségek, sem a megfelelő intézményi kultúra, sem a megfelelő működési szabályok nem álltak rendelkezésre.

²⁷ Luis Martinez: *The Libyan Paradox*. Columbia University Press, New York, 2007, 93.

²⁸ Gaub (2017): i. m 194.

²⁹ A tüntetések után az egységek jellemzően háromféle magatartást követtek: 1. dezertálás egyéni szinten, 2. teljes egységek felbomlása és a lázadókhöz való csatlakozás, 3. fellépés a lázadók ellen. Gaub (2017): i. m. 10.

³⁰ David D. Kirkpatrick: *In a New Libya, Ex-Loyalists Race to Shed Ties to Qaddafi*. *The New York Times*, 07. 09. 2011. <https://www.nytimes.com/2011/09/08/world/africa/08tripoli.html> (Letöltés időpontja: 2020. 02. 02.)

zésre.³¹ Ezt az állapotot tartósította az, hogy a líbiaiak nem tudtak korábbi tapasztalataikra támaszkodni sem a politikai mozgósítás, sem a politikai részvétel tekintetében.³² A közel 60 éve működő kétszintű biztonsági rendszer hozta létre azokat az előfeltételeket, amelyek a mai, kaotikus állapotokhoz vezettek.

A felkelők frissen megalakult csoportja, a nemzetközi közösség támogatását élvező, főként helyi fegyveres csoportok laza szerveződéséből álló Nemzeti Átmeneti Tanács (NTC)³³ 2011 októberében bejelentette Líbia felszabadulását, és át akarta venni az ország irányítását, azonban ehhez nem rendelkezett megfelelő kapacitásokkal, nem tudta hatalmát kiterjeszteni számos olyan fegyveres milíciára, amelyek a Kadhafi bukását megelőző hónapokban aktivizálódtak és erősödtek meg. A líbiaiak hamarosan elkezdték megelégedni az NTC tehetetlenségét: a csoport ugyanis számos olyan ígéretet tett, amelyet nem tudott teljesíteni (pl. életképes igazságszolgáltatási rendszer kialakítása és működtetése, a Kadhafi-adminisztráció alatt szolgált tisztekkel való kiegyezés, a milíciák lefegyverzése, működőképes nemzeti biztonsági erők felállítása, újjáépítés, az alapvető szolgáltatások – pl. egészségügy, oktatás – újraindítása). Az NTC cselekvésképtelenségének egyik legfőbb oka a líbiai gazdaság stagnálása volt – hiszen a nemzetközi tanácsadók és a külföldi befektetők vonakodtak visszatérni egy olyan környezetbe, ahol a kormány nem tudja az alapvető állami funkciókat ellátni.

A 2011 után újonnan létrejött „demokratikus” intézmények tehát a legalapvetőbb javakat és szolgáltatásokat sem tudták központilag biztosítani a lakosságnak, de a helyi szinten nagyobb legitimitációval és gyakran jobb pozíciókkal bíró helyi kormányzati mechanizmusokat sem vették igénybe ezek biztosításához, ami csökkentette a központi hatalomba vetett – amúgy sem túl magas – bizalmat.³⁴ A milíciák szinte a teljes biztonsági szektor felett átvették az irányítást, 2011 végére a líbiai biztonsági szereplők egyike sem állt civil irányítás alatt. Az NTC nem tudta a megszűnt irányítási hierarchiát egy új, legitim hierarchiával helyettesíteni, sőt, semmilyen hierarchia kialakítására nem volt elég ereje, ami a biztonsági szektor további megosztottságához vezetett.

A biztonsági szektor széttöredezettségét súlyosbítja, hogy már 2011 vége óta nincs központi hatalom, amely felügyeletet tudna gyakorolni a biztonsági szereplők fölött. Sőt, amikor még úgy tűnt, hogy az NTC meg tudja szilárdítani a hatalmát, akkor sem foglalkoztak ezzel a területtel: a 2011-es alkotmányos nyilatkozat, amely az átmeneti időszak alapját képezte, semmilyen utalást nem tett a haderőre, annak felügyeleti és irányítási mechanizmusaira,

³¹ Maureen Quinn: Oil Rich but Lacking Institutions, Libya Struggles to Build a State: Q&A with Dr. Younes Abouyoub. IPI Global Observatory, 24. 09. 2014. <https://theglobalobservatory.org/2014/08/oil-rich-lack-institutions-libya-struggles-build-state-abouyoub/> (Letöltés időpontja: 2020. 02. 02.)

³² Bár egy évvel az ország megszületése után, 1952-ben választásokat tartottak, a két legnagyobb pártot a választás előtt betiltotta az uralkodó, majd a választások után néhány hónappal az összes politikai pártot betiltotta, és a továbbiakban néhány jómódú családdal való együttműködés alapján uralkodott. A királyság ideje alatt még négy – az elsőhöz hasonlóan súlytalan – választást tartottak, legközelebb azonban csak 2012-ben rendeztek többpárti választásokat az országban. Wright: i. m. 178

³³ National Transitional Council, NTC.

³⁴ Tarek Megerisi: Information, Participation, Reputation – The GNC and the role of communication. Sadeq Institute – Policy Brief, 27. 03. 2013. https://www.academia.edu/5719466/Information_Participation_and_Reputation_-_The_GNC_and_the_role_of_communication (Letöltés időpontja: 2020. 02. 02.)

a hadsereg főparancsnokára, vagy a vezérkari főnök és a védelmi miniszter feladataira.³⁵ A civil-katonai kapcsolatokat nem tudták tehát rendezni, a korábbi időszakokkal ellentétben azonban már olyan központi hatalom sincs az országban, amelynek erre – még ha lenne is rá szándék – ereje lenne. 2011 után egy ideig úgy tűnt, hogy a helyzet konszolidálódik, ám 2014-től, az ún. „második líbiai polgárháború” kitörésétől kezdve az ország újra káoszba süllyedt. 2014 nyara óta a politikai hatalom három centrum körül csoportosul, azonban ténylegesen két rivális kormány (a tripoli és a tobruki) között oszlik meg.³⁶ Ezt a hatalmi decentralizációt belső tényezők is erősítik: a líbiaiak nagy részének érdekei ritkán lépnek túl a közvetlen törzsi közösségük határain; ez a 2011-es forradalom idején is megmutatkozott abban, hogy a törzsek ritkán hagyták el saját területüket. A biztonságnak ez a lokális értelmezése a rezsimváltás után is fennmaradt, sőt, működőképes központi hatalom hiányában jelenleg is helyi szintről várható a stabilitás, biztonság, igazságszolgáltatás bizonyos fokú garantálása. A helyi kormányzási mechanizmusok erősödnek.

A 2011 és 2013 közötti államépítési kísérletek nem tudták teljesíteni célkitűzéseiket. A párhuzamosan létező hatalmi központok közül egyik se tudja betölteni a weberi értelemben vett főhatalom szerepét, nincs, aki a szabályok betartását ki tudná kényszeríteni. 2013-ra elbuktak a reintegrációs kísérletek, ami hozzájárult a fegyveres milíciák számának növekedéséhez, beleértve a forradalmi brigádokat, politikai milíciákat, bűnözői csoportokat is. A 2014-ben kitört második líbiai polgárháború kezdete óta ezek a nem állami szervezetek feljárnak a szolgálataikat a két versengő kormány valamelyikének, így kormányzati legitimitációhoz jutottak, s ebben az értelemben a politikai hatalom és a biztonsági szektor fragmentációja egymással párhuzamosan ment végbe. Az így létrejött biztonsági vákuumban robbanásszerűen megnőtt a különböző törésvonalak (törzsi, vallási, etnikai) szerint szerveződő nem állami fegyveres csoportok száma, amelyek saját politikai, gazdasági, szociális céljaik elérése érdekében is erőszakhoz folyamodnak. A fegyveres milíciák a politikai elit nevében is alkalmaznak erőszakot, gyakran az eliten belüli, hatalomért és erőforrásokért folytatott verseny keretein belül. Mindez nehezen illeszthető be a weberi értelemben vett állami szuverenitás koncepciójába, ahol a központi hatalom rendelkezik a legitim erőszak monopóliumával.³⁷ A 2013–2014 óta eltelt időszak eseményei alapján megállapítható, hogy Líbiát nem a politikai kormányzás hiánya jellemzi, hanem a kormányzás túlermelődése, a politika „nyelve” pedig az erőszak.³⁸

³⁵ A felelősségi körök tisztázása később sem történt meg: 2012 elején kineveztek egy vezérkari főnököt (Yusuf al-Mangoush személyében), majd az NTC hamarosan elfogadott egy törvényt, amely a vezérkari főnök és a védelmi miniszter hatásköreit átalakítja. A fegyveres erők elvileg az Általános Nemzeti Kongresszus (General National Congress, GNC) irányítása alatt állnak. Ebből kiindulva a GNC vezetője (Nuri Abu Sahmain) kinevezte magát a fegyveres erők főparancsnokává. Később a GNC úgy határozott, hogy a fegyveres erők főparancsnokának pozícióját csak egyhavi időszakokra fogják odaitélni. The Constitutional Declaration. National Democratic Institute. 08. 03. 2011. <https://www.ndi.org/sites/default/files/Handout%204%20-%20Libya%20Draft%20Interim%20Constitution.pdf> (Letöltés időpontja: 2020. 01. 03.)

³⁶ Az egyik hatalmi központ a Nemzetközi Közösség által elismert, 2016. március 30. óta Tripoliban székelő Elnöki Tanács (Presidential Council), amelyet Fájez esz-Szarrádzs vezet. Az Elnöki Tanács azonban lényegében sem a fővárost, sem a polgári és katonai értelemben vett közigazgatási rendszert nem tudja ellenőrzése alatt tartani. A másik hatalmi központnak az ország keleti részében, Tobrukban és Baydában székelő hatóságokat tekinthetjük, amelyek Kalifa Haftár tábornok szövetségesei. Haftár Líbiai Nemzeti Hadserege (Libyan National Army, LNA) az ország nagy részét ellenőrzése alatt tartja. Bár hatalmát a nemzetközi közösség hivatalosan nem ismeri el, a gyakorlatban a líbiai befolyásukat növelni kívánó államok számára kikerülhetetlen a Haftárral való tárgyalás.

³⁷ Carboni–Moody: i. m. 460.

³⁸ Irene Costantini: Conflict Dynamics in Post-2011 Libya: a political economy perspective. Conflict, Security & Development, 2016, 16:5, 405–422. DOI: 10.1080/14678802.2016.1212534

A líbiai állam gyengeségét mutatja a működőképes hadsereg és rendőrség hiánya, hiszen a rivális politikai központok – ahelyett, hogy a szétbomlott központi erőszakszervezeteket újjászervezték volna a milicisták központi fegyveres szervekbe való integrálásával – saját milíciáikat legitimálták és támogatták.³⁹ Így a törzsi alapokon szerveződő milíciák konkrét kormányzati legitimációt kaptak, hivatalos kapcsolatot alakítottak ki állami szervekkel.⁴⁰ Az állami szervek pedig gyakran olyan milíciákkal való együttműködésre kényszerültek rá, amelyek egyik összetartó eleme éppen az állam ellen való harc.⁴¹ Mindezek következtében a milíciák politikai befolyása, zsarolási potenciálja úgy növekedett, ahogy a központi hatalom erőszak-monopóliuma csökkent: a kétszintű biztonsági rendszer helyén tehát egy olyan hibrid rendszer jött létre, ahol nem állami vagy félhivatalos fegyveres csoportok informális megegyezés alapján látják el az állam biztonsági funkcióinak egy részét.

2011 óta nem sikerült megoldást találni azokra a sajátos működési mechanizmusokra, amelyek az ország megalakítása óta jellemzik a líbiai biztonsági szektort, a külföldi szereplők jelenléte azonban a jelenlegi helyzetet is legitimálja. Míg a Kadhafi által működtetett biztonsági rendszert a rezsimmel kötött biztonsági megállapodásokkal legitimálták, jelenleg a törzsi alapú milíciákat proxyszereplőként használva a nemzetközi közösség egyre több tagja jelenik meg Líbiában. Mivel ez gyakran a nemzetközi közösség által elismert kormány párhuzamos támogatásával történik, a külföldi szereplők egyszerre akadályozzák a helyzet rendezését, és tartósítják a 2011 óta létrejött hibrid rendszert.

ÖSSZEZÉS

Líbiában az ország 1951-es létrehozásától kezdve a 2011-es forradalomig törzsi kapcsolatokra épülő, kétszintű biztonsági rendszer működött, más-más törzsek privilegizált helyzetbe emelésével, azonban a Kadhafi-rezsim bukásával a biztonsági rendszer mindkét komponense (a rezsim védelmét szolgáló, törzsi alapú erők és a legyengített hadsereg) összeomlott. Az arab tavasz után úgy tűnt, a felkelők képviselőiből alakult Nemzeti Átmeneti Tanács meg tudja szilárdítani hatalmát, azonban sok egyéb probléma mellett a biztonsági szektor „örökségével” sem tudott megküzdeni, amelynek következtében központi hatalom nélküli, kaotikus viszonyok alakultak ki. Bár 2015 vége óta nemzetközileg elismert kormány vezeti Líbiát, csak az ország elenyésző része felett tud hatalmat gyakorolni, így a korábbi, kétszintű rendszer helyén egy olyan hibrid biztonsági rendszer jött létre, amelyben a milíciák – gyakran kormányzati legitimációval – átvették az állam feladatainak egy részét, és azokat az állami szereplőkkel párhuzamosan látják el.

A civil-katonai kapcsolatok rendezése szintén nem történt meg. A civil szféra 2011 előtt a működőképeség határáig meggyengítette és kiüresítette a fegyveres erők intézményét, ennek következtében 2011-ben a hadsereg gyakorlatilag összeomlott. Ebben az értelemben a civil-katonai kapcsolatrendszeren belül a civil komponens járult hozzá jelentősebben Líbia széttöredezéséhez. 2011 óta azonban a civil szféra is annyira meggyengült, hogy sem a katonai

³⁹ Perroux: i. m. 206.

⁴⁰ Példaként említhető, hogy a védelmi és a belügyminisztérium is elindította saját programjait, amelynek keretein belül mintegy 1,5 milliárd dollárt osztottak szét fizetesként azoknak, akik „harcosként” regisztráltak. A két minisztérium szervezésében külön jött létre a Legfelsőbb Biztonsági Bizottság (Supreme Security Committee) és a Líbiai Pajzsbrigád (Libya Shield Brigades); ezek a minisztériumok megbízásából állami feladatokat láthatnak el, a saját parancsnoki láncuk megtartásával.

⁴¹ Raineri: i. m. 590.

szféra megreformálásában és újjáépítésében, sem a civil-katonai kapcsolatok rendezésében nem tud érdemben előrelépni.

Napjainkban líbiai kérésre a nemzetközi közösség próbál részt venni a biztonsági szektor megreformálásában. Ez egy olyan országban történik, amelynek működése már akkor is számos ponton eltért a weberi állam jellemzőitől, amikor az országban még volt olyan központi hatalom, amely élni tudott a legitim erőszak monopóliumával. Mindez azonban 2011 óta megszűnt. Alapvetésnek kell tekinteni, hogy a vizsgált biztonsági szektor intézményi tapasztalatain kívül számos egyéb, belső tényező (pl. etnikai sokszínűség, társadalmi, gazdasági, szociokulturális tényezők) is hátráltatja a biztonsági szektor reformját. A reform előfeltétele egy átfogó államépítési – majd intézményépítési – folyamat lenne. Mindez azonban csak olyan hosszú távú erőfeszítések nyomán valósulhat meg, amelyben a belső szereplők egyetértése mellett a külső szereplők céljai is megegyeznek, ez azonban egyre kevésbé tűnik reálisnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- al-Kaddáfi, Muammar: *A Zöld könyv* (Al-Kitāb al-ah̄ dar). Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamáhirijja Népi Irodája, Budapest, 1988.
- Anderson, Lisa: *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya 1830–1980*. Princeton University Press, Princeton, 1986.
- Carboni, Andrea – Moody, James: *Between the Cracks: Actor Fragmentation and Local Conflict Systems in the Libyan Civil War*. *Small Wars & Insurgencies*, 29:3, 2018. DOI: 10.1080/09592318.2018.1455318
- Cook, Steven: *Ruling but Not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria and Turkey*. John Hopkins University Press, Baltimore, 2007.
- Costantini, Irene: *Conflict Dynamics in Post-2011 Libya: A Political Economy Perspective*. *Conflict, Security & Development*, 2016, 16:5, 405–422. DOI: 10.1080/14678802.2016.1212534
- Country Dashboard: Libya. *Fragile States Index powered by The Fund for Peace*. <https://fragilestatesindex.org/country-data/>
- Davis, John: *Libyan Politics: Tribe and Revolution: An Account of the Zuwaya and Their Government*. University of California Press, Berkeley, 1988.
- DeVore, Marc R. – Stähli, Armin: *Two-tiered security systems and Libya's civil wars*. *Journal of Strategic Studies*, 2018, 1–29. DOI: 10.1080/01402390.2018.1479256
- Gaub, Florence: *Like father like son: Libyan civil-military relations before and after 2011*. *Mediterranean Politics*, 24:2, 2017, 181–195. DOI: 10.1080/13629395.2017.1385166
- Gaub, Florence: *The Libyan Armed Forces between Coup-proofing and Repression*. *Journal of Strategic Studies*, 36/2, 2013, 221–244. DOI: 10.1080/01402390.2012.742010
- Ghasem, Sivan: *Libya's Main Players and NATO's potential post-conflict role*. *NAOC*, 03. 10. 2018. <http://natoassociation.ca/libyas-main-players-and-natos-potential-post-conflict-role/>
- Hintze, Otto: *Military Organization and the Organization of the State*. In: Felix Gilbert (ed.): *The Historical Essays of Otto Hintze*. Oxford University Press, New York, 1975.
- Kirkpatrick, David D.: *In a New Libya, Ex-Loyalists Race to Shed Ties to Qaddafi*. *The New York Times*, 07. 09. 2011. <https://www.nytimes.com/2011/09/08/world/africa/08tripoli.html>
- Martinez, Luis: *The Libyan Paradox*. Columbia University Press, New York, 2007.
- Megerisi, Tarek: *Information, Participation, Reputation – The GNC and the role of communication*. *Sadeq Institute – Policy Brief*, 27. 03. 2013. https://www.academia.edu/5719466/Information_Participation_and_Reputation_-_The_GNC_and_the_role_of_communication
- Oakes, John: *Libya: The History of Gaddafi's Pariah State*. The History Press, Gloucestershire, 2014.

- Perroux, Jean-Louis Romanet: *The Deep Roots of Libya's Security Fragmentation*. Middle Eastern Studies, 55:2, 2019, 200–224. DOI: 10.1080/00263206.2018.1538970
- Quinn, Maureen: *Oil Rich but Lacking Institutions, Libya Struggles to Build a State: Q&A with Dr. Younes Abouyoub*. IPI Global Observatory, 24. 09. 2014. <https://theglobalobservatory.org/2014/08/oil-rich-lack-institutions-libya-struggles-build-state-abouyoub/>
- Raineri, Luca: *Security and informality in Libya: militarisation without military?* Conflict, Security & Development, 19:6, 2019, 583–602.
- Recueil des Traités. Sociétés des Nations, No. 3803, 3803. 19–80. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/Volume%20165/v165.pdf>.
- Risse, Thomas: *Governance Configurations in Areas of Limited Statehood*. SFB Working Paper Series, 32, 2017. DOI: 10.17169/refubium-21959
- The Constitutional Declaration. National Democratic Institute. 08. 03. 2011. <https://www.ndi.org/sites/default/files/Handout%204%20-%20Libya%20Draft%20Interim%20Constitution.pdf>
- The Fall of the Libyan Monarchy. CIA. <https://www.cia.gov/library/readingroom/collection/fall-libyan-monarchy>
- Vandewalle, Dirk: *A History of Modern Libya*. Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- Vandewalle, Dirk: *Libya Since Independence: Oil and State Building*. Princeton University Press, New Jersey, 1998.
- Weber, Max: *Állam, Politika, Tudomány*. Tanulmányok. (Összeáll.: Kemény István, Varga Iván. Ford. Józsa Péter.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970.
- Wright, John: *A History of Libya*. Hurst&Co., London, 2012.